

УДК 37.013:504.062

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ НА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ

Юркова Т.Ф., к. пед. н.,
доцент кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту
Херсонський державний університет

У даній статті визначено методичні засади формування екологічних цінностей підлітків засобами українського фольклору. Представлено організацію діяльності факультативного курсу «Природні скарби українського фольклору». Переваги його полягали в тому, що він відзначався високою цілісністю фольклорного змісту, систематизував знання в галузі українського фольклору, що містять значні резерви екологічного впливу на особистість. З упровадженням факультативного курсу створилися додаткові можливості врахування індивідуальних особливостей учнів підліткового віку, прагнення до самовиявлення в різних формах пізнавальної практичної діяльності екологічного спрямування.

Ключові слова: підлітки, екологічні цінності, методика, фольклор, український фольклор, факультативний курс, форми роботи, позаурочна навчальна робота.

В данной статье определены методические основы формирования экологических ценностей подростков средствами украинского фольклора. Представлено организацию деятельности факультативного курса «Природные сокровища украинского фольклора». Достоинства его заключались в том, что он отличался высокой целостностью фольклорного содержания, систематизировал знания в области украинского фольклора, которые содержат значительные резервы экологического воздействия на личность. С внедрением факультативного курса создались дополнительные возможности учета индивидуальных особенностей учащихся подросткового возраста, стремление к самовыражению в различных формах познавательной практической деятельности экологического направления.

Ключевые слова: подростки, экологические ценности, методика, фольклор, украинский фольклор, факультативный курс, формы работы, внеурочная учебная работа.

Yurkova T.F. THE INFLUENCE OF THE UKRAINIAN FOLKLORE ON THE FORMATION OF ENVIRONMENTAL VALUES OF TEENAGERS

This article focuses on the methodological basis of the formation of ecological values of teenagers by means of the Ukrainian folklore. It is presented the organization of the facultative course «Natural Treasures of the Ukrainian folklore». This course was based on activity approach to the objectives of the study. The advantages of this course it was noted of high integrity of the folk content and it was systematized the knowledge of the Ukrainian folklore that contain significant reserves of environmental impact on a person. With the introduction of the facultative course were created the additional opportunities of consideration of the individual characteristics of teenagers, the desire for self-expression in various forms of cognitive practice of environmental direction. It is noted that the works of folklore have not only the influence on the formation of the outlook and expansion the range of awareness of life compatriots, they perform a number of functions: communicative, cognitive, creative. Complex influence on the formation of environmental consciousness has provided by forms of work, which aimed at expanding the range of folk knowledge, deepening environmental impression, orientation on environmental action. It is concluded that the practical realization of the program of interactive training course is the relationship of teachers and teenagers, communication, based on the principle of pedagogical cooperation, partnership.

Key words: teenagers, environmental values, folklore, Ukrainian folklore, facultative course, forms of work, extracurricular educational work.

Постановка проблеми. Актуальність та постановка проблеми. Одним із завдань загальноосвітньої школи на сучасному етапі є екологічне виховання. Цей психолого-педагогічний процес, покликаний формувати в учнів ціннісне ставлення до природи та екологічної культури в цілому. В умовах державотворення і реалізації в Україні нової парадигми освіти і виховання аксіологічний підхід до розв'язання основних педагогічних проблем розглядається в педагогічній науці і практиці як один із найбільш пріоритетних. Нові орієнтири та

завдання формування особистості, здатної дотримуватися принципів гуманності у взаємодії з навколишнім середовищем, спроможної вивести людство зі стану глибокої екологічної кризи, актуалізують проблему ціннісного ставлення людини до природи.

Необхідність ціннісного підходу до навчально-виховного процесу знайшла своє відображення в основних положеннях Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національної доктрини розвитку освіти України XXI століття, Концепції екологічної освіти в Україні, Держав-

ної національної програми «Діти України». У Концепції екологічної освіти в Україні зазначено, що настав час виховувати підрастаюче покоління не в згубній традиції якомога більше брати в природи, а в іншому, притаманному українському народові, гармонійному співіснуванні з природою, раціональному використанні та відтворенні її багатства, у психологічній готовності оберігати природу як «цінність» всюди й завжди.

Водночас за роки реформування національної школи України ще не вдалося подолати низький рівень сформованості екологічної культури учнівської молоді, зумовлений багаторічним пануванням споживацького ставлення до природи, бездуховністю, руйнуванням народних традицій взаємозв'язку людини й природного середовища. Це зумовлює необхідність введення нових підходів до організації й змісту освіти та виховання, що відповідали б перспективним потребам суспільства й особистості.

Ідеться не лише про необхідність розширення кола екологічних знань учнів, а головним чином про те, що серед імперативів екологічної поведінки щодо природи має превалювати аксіологічна визначеність.

В основі ставлення особистості до навколишнього світу лежать її цінності, способи взаємозв'язку свідомості й буття. Ціннісне ставлення індивіда до природи – важливий компонент екологічної культури особистості.

Аналіз домінуючих орієнтацій школярів щодо природи свідчить про те, що кожен із них, як правило, орієнтується чи на споживацький, чи на естетичний, чи на ідеально-творчий, чи на еклектичний тип взаємовідносин із природою. У цьому контексті перевага ціннісного ставлення до природи полягає в тому, що воно є фундаментальним, всеохоплюючим виміром особистості й властивостей природи не лише з погляду корисності, а й з точки зору пізнавальної, естетичної, моральної цінності.

Ідея становлення в особистості ціннісного ставлення до природи має в педагогіці давнє історичне коріння. Вагомий внесок у розвиток її загальних положень зробили Я. Коменський, А. Макарєнко, Й. Песталотці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. Стверджуючи необхідність досягнення гармонії, вони пророчо попереджали про небезпеку, що несе в собі нехтування законами природи.

Сьогодні з огляду на реальну небезпеку катастрофічного порушення балансу між природою і суспільством гостро постала проблема необхідності зміни характеру взаємодії в системі «природа – людина –

суспільство». Інакше кажучи, в умовах сьогодення наукове пізнання все більше наповнюється ціннісним екологічним змістом.

Ступінь розробленості проблеми.

В екологічному полі педагогіки проблемі формування в школярів екологічних цінностей розглядають у різних ракурсах, за допомогою усталених і нових чинників виховного впливу. Філософські та соціально-культурологічні аспекти проблеми взаємодії людини з природою знайшли відображення в науковому доробку В. Вернадського, Ф. Вольвача, Е. Гірусова, С. Глазачева, М. Дробнохода, М. Кисельова, В. Кременя, В. Крисаченка, М. Мойсеєва, Р. Неша, Г. Філіпчука та ін.

Психолого-педагогічні підходи до формування взаємин з природним середовищем були предметом наукових досліджень А. Ананьєва, І. Беґа, Л. Божович, Л. Виготського, С. Глазачева, С. Дерябо, О. Запорожця, О. Киричука, О. Леонтьєва, В. М'ясищева, С. Рубінштейна, І. Суравєгіної, В. Ясвіна та ін.

Історичні аспекти взаємин людини з природою представлені в працях І. Костицької, О. Кошолопа, В. Скутіної та ін. Акцентували увагу на взаємозв'язку естетичного, морального та екологічного виховання Г. Каропа, М. Левчук, Л. Печко, Г. Пустовіт, М. Сметанський, М. Сонова, Г. Тарасенко, З. Шевців та ін.

Актуальним у контексті проблеми нашого дослідження є праці, що розкривають проблеми формування в школярів екологічних цінностей відповідно до вікових груп: дошкільників (Л. Іщенко, Л. Лук'янова, Г. Марочко, В. Маршицька, З. Плохій та ін.); учнів молодшого шкільного віку (Г. Волошина, В. Зуєв, Л. Різник, Л. Шаповал); підліткового віку (О. Король, О. Лабенко, О. Лазєбна, Р. Науменко, О. Пруцакова, Н. Пустовіт та ін.); старшокласників (О. Колонькова, С. Лебідь, Н. Левчук та ін.).

Такий підхід уявляється закономірним, адже на кожному з етапів вікового розвитку підрастаюча людина відзначається своєю специфікою сприйняття й оцінки природних об'єктів і явищ (В. Зотов, Г. Пустовіт, С. Шмалей, В. Ясвін та ін.).

Мета дослідження – розкрити роль фольклору в процесі екологічного становлення особистості та особливості його використання в навчально-виховній роботі школи з аналізом діяльності факультативного курсу «Природні скарби українського фольклору».

Виклад основного матеріалу. Аналіз цих праць дає підстави стверджувати, що особливою складністю і суперечливістю відзначається процес формування еколо-

гічних цінностей до природи учнів підліткового віку. Це пояснюється тим, що, порівняно з учнями попередніх вікових категорій, у підлітків розширюються ціннісні уявлення про природний світ, про своє місце в ньому, розвиваються й диференціюються екологічні інтереси, система уподобань стосовно тих чи тих об'єктів довкілля та норм поведінки. Натомість слід також ураховувати, що значна частина підлітків, і передусім старших підлітків, переважно відзначається неадекватними реакціями, дезактивними вчинками, некоординованими нормами поведінки.

Таким чином, із розширенням простору наукового пошуку створено необхідне підґрунтя як до подальшої розробки теоретичних аспектів проблеми, що досліджується, так і до визначення напрямів і засобів застосування цих здобутків у практиці роботи загальноосвітньої школи.

Водночас результати ознайомлення з шкільною практикою формування в підлітків екологічних цінностей до природи засвідчують недостатній рівень обізнаності вчителів з теоретичними висновками та практичними рекомендаціями щодо формування в учнівської молоді дбайливого ставлення до природи.

Це призводить до того, що розвиток відповідних якостей учнів здійснюється епізодично і стихійно. Свідченням цього є об'єктивно існуючі протиріччя: між потребами суспільства в формуванні особистості, орієнтованої на розвиток екологічних цінностей та відсутністю достатньої кількості апробованих методик його формування; між потребами людини у ціннісній взаємодії з природою та складністю сучасної екологічної ситуації, пов'язаної з оцінкою і переоцінкою природних вартостей; між потенційними можливостями учнів підліткового віку в вихованні екологічних цінностей та станом шкільної практики.

Актуальність зазначеної нами проблеми, об'єктивна потреба в постійному розвитку та оновленні шляхів формування в школярів екологічних цінностей зумовили зазначений вибір теми дослідження.

Сучасна педагогічна наука і практика як важливу базу, фундамент формування особистості використовує народно-педагогічні засоби, зокрема, фольклор – невичерпна криниця українського народу. У фольклорі першовитоки оригінального світосприйняття, самобутнього тлумачення явищ природи і людського життя. У поняття фольклору українці вкладають багато понять: народна філософія, історія, природа. Та фольклоризовані описи природи міфічних істот є у літературі досить своєрідними. Природа у

творах вітчизняних авторів подекуди постає перед читачами химерною живою істотою, яка має здатність відтворювати стан душі персонажів. Твори фольклорного характеру мають не лише вплив на формування світогляду та розширення діапазону обізнаності з життям співвітчизників, вони виконують ще ряд функцій: комунікативну, пізнавальну, креативну. У всьому різноманітті жанрів фольклор являє багату скарбницю педагогічної мудрості людей, виражену в найбільш доступних і найбільш зрозумілим дітям формах – казках, прислів'ях, загадках, легендах. Саме вони зберігають педагогічну культуру нації, у її етнічному самовираженні і безсмертний той народ, який зберігає і поціновує ці перлини.

Велику освітню, розвивальну і виховну силу фольклору визначали і розкривали видатні вітчизняні вчені, освітні діячі, письменники минулого і сьогодення. Про невичерпні виховні можливості фольклору України та інших народів світу писали О. Духнович, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський, І. Франко, Т. Шевченко та ін.

Специфіку фольклору як фундаментну основу виховних традицій народу досліджували на сучасному етапі В. Скуратівський, М. Стельмахович, Є. Сявакко, П. Ігнатенко, О. Шокало, В. Франчук, Г. Скрипник, Г. Дем'янюк, Ю. Руденко, Я. Пилинський. Використання етнопедагогічних надбань в умовах навчально-виховного процесу в школі піднімають дослідники Л. Граціанська, З. Сергійчук, Р. Сокульська, Б. Ступарик, К. Щербина, М. Дмитренко, Г. Дмитренко та ін.

Необхідність і важливість виховання засобами усної народної поетичної творчості наголошується у державних документах про загальноосвітню школу. Сьогодні, як ніколи, гостро постало питання про відродження фольклорного виховання.

Завдання формування в підлітків екологічних цінностей розв'язувалися в нашому дослідженні не лише на уроках з означених дисциплін, але і з допомогою різних форм позаурочної навчальної роботи, що створювало додаткову мотивацію для підвищення рівня екологічних орієнтацій школярів.

Значну роль у розв'язанні цього завдання відіграв розроблений нами інтегративний факультативний курс «Природні скарби фольклору». Орієнтований на підлітків сьомих – восьмих класів, обсягом 16 занять, означений курс ґрунтувався на діяльнісному підході до реалізації завдань дослідження. Переваги його полягали в тому, що він відзначався високою цілісністю фольклорного змісту, систематизував знання в га-

лузі українського фольклору, що містять значні резерви екологічного впливу на особистість. Не можна також не зважити на ту обставину, що з упровадженням його створилися додаткові можливості врахування індивідуальних особливостей учнів підліткового віку, задоволення запитів та інтересів школярів, їх прагнення до самовиявлення в різних формах пізнавальної практичної діяльності екологічного спрямування.

Організація означеного курсу розпочалася з укладання програми. Вона була скомпонована з позиції примата загальнолюдських цінностей, визнання внеску фольклору в розвиток екологічної культури людства.

Програма включала цілі, зміст, організаційні форми і методи навчання. Головними задачами курсу були:

а) сприяти засобами фольклору підвищенню загальної екологічної культури, екологічної свідомості, екологічної освіти й виховання та різнобічному розвитку підлітків;

б) стимулювати розвиток емоційно-ціннісної сфери школяра, спрямованої на виховання почуттів, потреб, мотивів, установок відносно природи;

в) пропагувати засобами масової інформації екологічні ідеї і екологічні цінності фольклору серед учнівської молоді, населення;

г) переконливо формувати у підлітків прагнення до становлення екологічних цінностей;

г) створювати в рамках факультативного курсу прийоми, форми, методи, підходи, спрямовані на виховання в учнівської молоді гарних і світлих почуттів до природи, ціннісного й дбайливого ставлення до тваринного і рослинного світу нашої планети, відповідальності за його збереження й надання допомоги мешканцям природи, що зазнали лиха;

д) надання можливості підліткам стати безпосередньо активними учасниками усіх заходів, спрямованих на збереження тваринного й рослинного світу.

Змістову сторону програми склали спеціально відібрані зразки фольклору, фольклорні свята, що розкривають сутність екологічних цінностей і виховують усвідомлене дбайливе ставлення до них. Інтегративний курс забезпечив можливість максимального розкриття потенціалу уроку та інших форм організації навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи в аспекті формування в учнівської молоді екологічних цінностей.

Перевагу було надано таким жанрам, як казки, легенди, перекази, прикмети, приказки, прислів'я, загадки, твори екологічного спрямування [12; 19; 22; 23].

Комплексний вплив на формування екологічної свідомості забезпечили форми роботи, спрямовані на розширення діапазону фольклорних знань, поглиблення екологічних вражень, орієнтацію на екологічні дії. Вступним заняттям на тему «Світ природи в літературі» розпочався навчальний курс. Серед інших занять екологічного спрямування слід назвати ті, на яких захищалися проекти мікро-груп (результати творчого опрацювання учнями зразків фольклорного мистецтва різних жанрів). Прикладом тем деяких із них можна назвати: «Люби та знай свій рідний край», «Природа наша – мати, треба її оберігати», «Співці рідної природи», «Естетична цінність природи», «Перлини народної мудрості», «У світі казок» та ін.

Під час підготовки та проведення інтегративного факультативного курсу використовувалися різні форми подання інформації: прес-огляди, «круглі» столи, екологічний калейдоскоп, усні подорожі національними парками, екологічний бумеранг, бесіди-застереження, літературно-екологічні вітальні, свята «Тижні Біології, Екології, Довкілля» та інші. Цікавим було поєднання екологічного напрямку роботи учнів з народними традиціями й обрядами. В організації фольклорного курсу головний акцент було зроблено на практичну діяльність підлітків із пропаганди ідей фольклору і залученню до роботи екологічного спрямування.

З переліку таких заходів, ініціаторами і організаторами яких стали самі учні, можна назвати «Тиждень екологічних казок», «Запрошує Казкар», проведені старшими підлітками експериментальних класів для молодших підлітків. У результаті проведеної роботи систему склали пізнавальні казки, розповіді про природу та її мешканців, казки-загадки, ігри-загадки, а також ілюстрації до казок та замальовки казкових сюжетів. Пізнавальні розповіді казки містили відомості про природні об'єкти: тварин, рослин, водойми, ландшафти та інші. Їх основне призначення – сприяти розширенню кругозору школярів, увести їх у світ природи та розкрити її секрети, одночасно розв'язуючи завдання виховання позитивної емоційної оцінки. Доцільність використання розповідей казок з метою формування екологічних цінностей зумовлено необхідністю врахування важливої особливості формування в молодших підлітків екологічних ставлень.

Ефективність використання пізнавальних розповідей-казок, як підтверджують результати нашого дослідження, залежить від дотримання під час побудови їх змісту вимог забезпечення простоти й доступності викладання, достовірності відомостей, які вони містять, а також дотримання контек-

стуальної цілісності сюжету. Для створення «ефекту присутності» в тексті використувалася пряма мова. Важливою умовою конструювання змісту розповідей-казок було використання засобів суб'єктифікації сюжету, «олюднення» персонажів, предметів та явищ.

Як ілюстрацію до зазначеного вище наведемо розповідь-казку про хвильки О. Іваненко «Хвилька»:

– Хвильки-сестрички, мати наша, річко, куди ми біжимо? – спитала та хвилька, що недавно вибігла з-під землі. Як їй хотілося більше побачити. Як їй тут було гарно на волі!..

– Не знаємо, не знаємо! – загомоніли подружки.

– Мабуть, до тієї верби. Бач, як схилила вона свої віти – може, чекає нас...

– Мабуть, до того осокора, що стоїть на березі, – промовили подружки.

– О, напевне, до цієї квітки. Далі я уже нікуди не побіжу, я хочу бути коло неї! – закричала хвилька...

– Линьте далі! Линьте далі! – загомоніла річка. – Ніколи не треба стояти на місті: так можна зробитися стоячою водою... [12, с. 74].

І грайлива хвилька, що закохалася в білу лілею й так хотіла залишитися біля неї, послухалася річки, бігла все вперед та вперед і, зрештою, досягла своєї мрії – дощовою краплиною впала в білу чашечку лілеї.

– Це я прилинула до тебе, – почула лілея ласкавий шепіт. – Я була срібною хвилькою, я була парою, я була дощем і, може, тільки на хвильку я прилинула до тебе... [12, с. 77].

Так за допомогою прийому персоніфікації учні ознайомляться з кругообігом води в природі, усвідомлять, що не можна бути «стоячою водою», тільки постійний рух вперед може привести до бажаної мети.

Висновки. Таким чином, практична реалізація програми інтегративного навчального курсу являла собою взаємозв'язок діяльності педагогів і підлітків, спілкування, основані на принципі педагогічного співробітництва, рівності, партнерства, уміння дорослого стати на позицію підлітків, зрозуміти його стан. Такі суб'єкт-суб'єктні стосунки сприяли розвиткові співтворчості педагогів і учнів у здійсненні завдань дослідження.

У кінцевому висновку необхідно зазначити, що у пошуках шляхів удосконалення навчально-виховного процесу вчителю слід активно використовувати кращі здобутки усної народної поетичної творчості, можливості основних її жанрів для виховання людини, яка б відповідала тим вимогам, що

їх ставить перед нами сучасний етап розвитку Української держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердоус Н.О. Пошук активних форм виховання ціннісного ставлення школярів до природи в позаурочний час / Н.О. Бердоус // Взаємодія школи та громадських екологічних організацій у вихованні ціннісного ставлення школярів до природи: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2004. – С. 154-157.
2. Бешта И.А. Ценностные ориентации подростков / Проблемы та перспективи розвитку психології в Україні: матеріали II з'їзду Товариства психологів України (Київ, 23-28 вересня 1996 р.): У 16 т., 18 кн. / И.А. Бешта. – Т.2. – Симпозіум «Особистість: методологія, теорія, проблеми». – К., 1996. – С. 65-67.
3. Гуцало Т.А. Виховання ціннісного ставлення до природи у старших школярів у процесі позашкільної освіти / Т.А. Гуцало // Взаємодія школи та громадських екологічних організацій у вихованні ціннісного ставлення школярів до природи: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2004. – С. 202-204.
4. Державна національна програма «Діти України». – К., 1993. – 56 с.
5. Державна національна програма «Освіта» Україна XXI століття. – К. : Компас, 1992. – 70 с.
6. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: Из-во «Феникс», 1996. – С. 269.
7. Дробноход М.І. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / М.І. Дробноход, Ф.В. Вольновач, С.Г. Іваненко. – К. : МАУП, 2000. – 76 с.
8. Экологическое и эстетическое воспитание школьников / Под ред. Л.П. Печко. – М. : Педагогика, 1984. – 136 с.
9. Жирська Г.Я. Формування гуманістичних цінностей старшокласників у позаурочній роботі / Г.Я. Жирська // Педагогіка і психологія. – К., 1996. – № 4. – С. 147-152.
10. Захлебный А.Н. Содержание экологического образования в средней общеобразовательной школе: теоретическое обоснование и пути реализации: автореф. дис. доктора пед. наук; МГПИ им. В.И. Ленина / А.Н. Захлебный. – М., 1986. – 32 с.
11. Зотов В.В. Воспитание у младших школьников эмоционально-ценностного отношения к природе: автореф. дисс. кандидата пед. наук; Московский пед. гос. ун-т / В.В. Зотов. – М., 1998. – 16 с.
12. Іваненко О.Д. Твори в п'яти томах. Казки. Для молодших школярів / О.Д. Іваненко. – К. : Веселка, 1984 – Т. 1. – 286 с.
13. Концепція екологічної освіти України / Інструктивно-методичні матеріали. – К. : УДЕНЦ, 2000. – 18 с.
14. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 18.
15. Король О.В. Формування екологічної культури учнів V-VI класів у процесі вивчення інтегрованого курсу «Навоколишній світ»: автореф. дис. кандидата

- пед. наук; ІПВ АПН України / О.В. Король. – К., 1999. – 20 с.
16. Науменко Р.А. Екологічне виховання учнів 5-9 класів шкіл-інтернатів у позаурочний час: автореф. дис. кандидата пед. наук; Ін-т педагогіки АПН України / Р.А. Науменко. – К., 1994. – 23 с.
17. Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті. – К. : Шкільний світ, 2001. – 24 с.
18. Отношение школьников к природе / Под ред. И.Д. Зверева, И.Т. Суравегиной. – М. : Педагогика, 1988. – 128 с.
19. Прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М. Дмитренка. – К. : Ред. Час опису «Народознавство», 2000. – 248 с.
20. Пустовіт Г.П. Екологічне виховання учнів 5-9 класів у позашкільних навчальних закладах: [навч.-метод. посіб.] / Г.П. Пустовіт. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс ЛТД», 2003. – 146 с.
21. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: [монографія] / Г.П. Пустовіт. – К. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
22. Скутіна В.І. Традиції українського народу з природоохоронного виховання і їх використання у сучасній школі: дис. кандидата пед. наук: 13.00.01 / Скутіна В. І. – К., 1994. – 189 с. – Бібл.: С. 153-172.
23. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка: [навч.-педаг. посіб.] М.Г. Стельмахович. – К. : ІЗМН, 1997. – 239 с.
24. Сухомлинський В.О. Природа, праця, світогляд. Вибрані твори: У 5 т / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 376.
25. Шаповал Л.В. Досвід В.О. Сухомлинського з організації природоохоронної діяльності учнів / Л.В. Шаповал. – Харків: ХДПУ, 1999. – Вип. 10 – Ч. 2. – 124 с.
26. Шмалей С.В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: [монографія] / С.В. Шмалей. – Херсон: Літера, 2004. – 364 с.
27. Ясвин В.А. Психологія отношения к природе / В.А. Ясвин. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.